

completament de les aules. No hi ha excuses per als maltractaments, i plegats podem tallar l'espiral.

- **Diguem prou!**
 - **Què són els maltractaments entre companys a l'escola?**
 - **Les dades**
 - **Senyals d'alerta**
 - **Codi d'actuació al centre**
 - **Registre sistemàtic d'incidències**
 - **Qüestionari per generar debat a l'aula**
 - **Què has de fer si creus que pateixes maltractaments**
 - **Què ha de fer la família davant de possibles maltractaments entre companys**
 - **Centres d'atenció**
 - **Programes, materials i recursos**
-

Diguem prou!!!

Ja fa dos anys que l'Anna va arribar al nostre centre i encara hi ha alguns companys que mai no la criden pel seu nom, li diuen "tonta", "gorda", "figa-flor" i altres mots més grollers.

Quan l'Anna s'equivoca, i això passa sovint, es riuen d'ella. Els professors tenen molta paciència amb ella i, de vegades, fan callar els companys, i els renyen dient-los: "oi que no us agradaria que es burlessin de vosaltres?"

A l'hora d'esbarjo l'Anna es queda sola en un racó amb el cap baix, fa com si fos invisible. Si mai algú se li acosta és per treure-li la llengua, donar-li un cop o una empenta, sense cap raó en especial, perquè sí. Tot i que el seu tutor ha intentat que es barregi amb els altres, el cert és que l'Anna no té gaires habilitats físiques, ni li agrada l'esport. Potser és millor deixar-la estar...

Sovint, a l'Anna, li desapareixen petites coses: el bolígraf, la grapadora, un paquet de xiclets, etc. Gairebé sempre és la Mar la qui li gasta les bromes: li pren el llapis de les mans i el llança a un company que el passa a un altre... I així fan gresca: els uns, riuen, els altres, ho ignoren i, de vegades, el Martí caça el llapis abans que no el llancin per la finestra i el torna a l'Anna. Llavors, la Mar mira de fit a fit l'Anna i li ordena que li doni un altre llapis o rebrà. L'Anna obeeix i el joc continua.

Els pares de l'Anna ja saben que la seva filla no és una bona estudiant. Tota la vida els han dit que és aplicada, però que li costa aprendre. Noten que la nena no té ganes d'anar a classe i que els caps de setmana prefereix quedar-se amb ells: "ja li arribarà l'hora de sortir amb la colla d'amics".

Cal que **tots** diguem prou als maltractaments entre companys a l'escola i que creem una comunitat educativa segura i acollidora.

- ◆ **Quantes vegades ens hem trobat amb una situació com aquesta, en què hi ha alumnes que adopten el rol de víctima i d'altres d'agressor?**
 - ◆ **Com pot ser que, després d'algun temps a l'escola, per als alumnes que són victimitzats tot continuï igual?**
 - ◆ **Els maltractaments entre companys són una moda? O és que a la fi som conscients de la seva gravetat?**
 - ◆ **Com és que disculpem els maltractaments entre alumnes? Pensem que són problema dels nois i noies?**
-

Què són els maltractaments entre companys a l'escola?

En un centre educatiu hi poden coexistir diferents tipus de violència: vandalisme, baralles entre alumnes o bandes, xenofòbia, sexisme, abusos de poder i maltractaments entre companys o assetjament. Per això és important tenir una visió comprensiva de la violència escolar i de les seves causes. La ignorància, el silenci i la passivitat davant aquestes situacions, en realitat, l'estimulen. D'altra banda, no tots els problemes de l'escola són atribuïbles a la major o menor existència d'episodis violents.

Segons el professor escandinau Dan Olweus, un dels primers estudiosos de l'assetjament escolar, *bullying*, o maltractaments entre companys a l'escola, **«un alumne és agredit o es converteix en víctima quan està exposat, de forma repetida i durant un quant temps, a accions negatives dutes a terme per un altre alumne o per un grup d'alumnes»**.

Els maltractaments creen un vincle de domini-submissió que uneix fortament la persona que adopta el rol de víctima amb la que adopta el rol d'agressor.

S'entén per "accions negatives" els comportaments intencionats que causen dolor a una altra persona. Així, doncs, les agressions poden ser:

- Físiques: copejar, empènyer, donar cops de puny, puntades de peu, pessigar, pegar, trencar, prendre o amagar pertinences, escopir, fer la traveta, agredir amb armes, etc.
- Verbals: amenaçar, atemorir, posar sobrenoms, prendre el pèl, fer burla, avergonyir, fer xantatge, enviar anònims, escridassar, humiliar, etc.

- Gestuals: fer mirades amenaçadores, gestos ofensius, etc.
- Socials: excloure, fer el buit, marginar, enganyar, manipular, extorsionar, obligar a fer determinats comportaments, culpar sistemàticament, tiranitzar, perseguir, desprestigiar, difamar, estendre rumors, etc.
- Sexuals: mirades obscenes, amenaces sexuals, tocaments, exhibicionisme, abusos, etc.
- Virtuals: bloqueig sistemàtic en un xat, amenaces al mòbil, correus electrònics vexatoris o amenaçadors, etc.
- Per qüestions d'ètnia, de gènere, d'orientació sexual: vestuari o consignes explícitament ofensives, còmics provocatius, incitacions, llenguatge despectiu, insinuacions, etc.

Aquestes accions negatives les pot dur a terme una sola persona o tot un grup.

De fet, podríem dir que les tres característiques dels maltractaments entre companys són:

1. Les accions negatives es produeixen sobre la mateixa víctima de manera repetida i durant un temps continuat.
2. Hi ha un desequilibri de forces real o imaginari, de manera que l'alumne exposat a les accions negatives té dificultats per defensar-se.
3. Hi ha intencionalitat de l'agressor o agressors.

No hem d'oblidar que els maltractaments són un fenomen social, atès que la majoria d'alumnes del grup coneixen la situació, i amb el seu **silenci** contribueixen, efectivament, a mantenir-la.

Quan l'agressió es produeix entre professor i alumne, no constitueix, en realitat, assetjament, sinó abús o violència en una o altra direcció. Les conductes agressives envers el professorat causen desconcert, malestar i insatisfacció professional, que poden reduir-se amb actituds de suport de l'equip directiu i entre docents.

◆ **NO** podem incloure dins dels maltractaments entre companys aquells comportaments que, tot i que són negatius, són ocasionals, que es produeixen puntualment, o bé no tenen com a víctima la mateixa persona. Les baralles entre alumnes de força i poder similar tampoc no es poden considerar part d'un episodi de maltractaments, ni les intimidacions entre professor i alumne.

Cal ser conscient que els comportaments que un docent considera negatius, un altre els pot considerar “normals” en els joves. És per això que cal encetar un debat que permeti aclarir i consensuar allò que es considera o no tolerable: què és un bon ambient d’aula, com definim un context de treball, un entorn acollidor i un espai d’aula agradable, unes formes de tracte respectuos i cordial, etc.

L’estrès, la síndrome d’esgotament professional (*burnout*), la precarietat laboral i la massificació de les aules són factors que sensibilitzen davant la violència; provoquen actituds tenses en el tracte amb l’alumnat; perjudiquen la comunicació, i actuen de trava en l’impuls d’innovacions i millores educatives.

És, doncs, imprescindible promoure el benestar i una imatge positiva dels adults al centre per a la prevenció de maltractaments entre companys. Podríem dir que els vincles docent-alumne s’han de basar en una combinació de cordialitat i de respecte.

D’altra banda, la implicació del professorat en activitats de caire no acadèmic fa que els docents desenvolupin una visió més àmplia de la seva professió i que s’impliquin més fàcilment en projectes globals i intervencions sistèmiques.

Per acabar, cal dir que, quan l’estil de gestió del centre i de l’aula és democràtic, la condemna i la lluita contra els maltractaments entre companys compta amb el suport de tota la comunitat educativa; mentre que en un sistema de gestió no democràtic s’apliquen fortes sancions que validen, en conseqüència, l’ús de la força com a sistema de dominació.

Les dades

- ◆ La burla, l'insult, ser la riota dels companys es viuen com el maltractament més desagradable.
- ◆ Un 40% d'alumnes assenyalen que ha estat víctima de burles, insults o riotes.
- ◆ Un 40% afirma que l'han calumniat.
- ◆ Un 16% diu que ha estat víctima de robatoris o danys en les seves pertinences.
- ◆ Un 15% d'alumnes assenyalen que li han donat cops de peu, empentes, etc.
- ◆ Un 3,5% ha rebut amenaces.

Font: "Enquesta Joventut i Seguretat a Catalunya. Enquesta feta als joves escolaritzats de 12 a 18 anys". Curs 2000-2001, Javier Elzo, Departament d'Ensenyament i Departament d'Interior de la Generalitat de Catalunya

- ◆ Un 3% de l'alumnat pateix violència física o psicològica.
- ◆ El 3,5% es declara víctima i, alhora, intimidador.
- ◆ Un 37% està d'acord en el fet que si no tornes el cop ets un covard.
- ◆ Un 39% creu que, si agredeixen un amic seu, s'ha de posar de part seva.
- ◆ Un 16% ha participat en exclusions de companys o agressions psicològiques.
- ◆ Un 30% dels adolescents tenen dificultats per pensar en solucions no violentes als conflictes.

Font: "Prevención y lucha contra la exclusión desde la adolescencia. La violencia entre iguales en la escuela y el ocio". Any 2004, M. José Díaz-Aguado, INJUVE

- ◆ Hi ha un 24% d'alumnes que pateix assetjament.
- ◆ Els més afectats són els escolars de 7 a 9 anys, en què el percentatge augmenta al 42%.
- ◆ Les agressions més freqüents són les verbals i/o psicològiques.

Font: "Violencia y acoso escolar en alumnos de primaria, ESO y bachillerato". Any 2005, Araceli Oñate Canter e Iñaki Piñuel Zabala, Informe Cisneros VII.

No oblidem que, arran de diferents estudis, s'ha establert que:

- Els maltractaments entre companys són un fenomen que es produeix en tots els països on s'ha estudiat, si bé en cada context l'enfocament és particular.
- Actualment, la majoria d'administracions educatives promouen el desenvolupament de programes per al conreu d'un clima de convivència positiu i d'intervenció davant les conductes violentes i d'assetjament.
- Segons sembla, els nois participen més en els maltractaments, tant en el paper d'agressor com en el de víctima.
- Les formes més usuales d'abús en els nois són les agressions directes (pegar, insultar).
- Les noies utilitzen preferentment les agressions indirectes (fer córrer rumors, excloure).
- En l'educació infantil i primària el lloc de l'assetjament acostuma a ser el pati.
- L'edat de major incidència dels maltractaments se situa entre els 11-14 anys.
- En l'educació secundària obligatòria els espais d'agressió es diversifiquen: passadissos, serveis, aules, Internet, etc.
- La sensació d'inseguretat a l'escola augmenta la crispació i afavoreix les tendències a la repressió i la sanció de l'alumnat més desafavorit.
- Sembla que la violència escolar es fa cada cop més visible i els índexs augmenten.

Senyals d'alerta

Tot i que no hi ha patrons concrets, hi ha força víctimes que tenen un tarannà prudent i introvertit, una autoestima baixa, es relacionen millor amb els adults que amb els companys i, en el cas dels nois, són físicament més dèbils. També hi ha les víctimes que provoquen reaccions negatives i d'avversió en l'entorn a causa de la seva conducta ansiosa i tensa. Generalment, però, la víctima acostuma a ser escollida partint d'una diferència que serveix d'excusa per estigmatitzar-la.

Quant als senyals d'alerta que ens poden indicar que s'està produint un assetjament, hem de recordar que no cal que s'esdevinguin tots associats.

SENYALS D'ALERTA per tal de detectar una possible VÍCTIMA

- ◆ Li gasten repetidament bromes desagradables i se'n burlen (malnoms, ridiculització).
- ◆ L'empipen sovint, li donen cops de peu, empentes, etc., i no sap com defensar-se.
- ◆ Li prenen o li amaguen els llibres, les ulleres, etc.
- ◆ Duu morats, petites ferides, la roba estripada, etc.
- ◆ Sovint es troba en situacions de conflicte obert (baralles, crits, etc.) de les qual fuig, normalment, plorant.

- ◆ En els jocs d'equip és l'última persona escollida.
- ◆ Normalment està sola.
- ◆ A classe cada cop li costa més parlar davant del grup.
- ◆ Té un aspecte trist, deprimit.
- ◆ Hi ha un deteriorament gradual en el seu rendiment acadèmic.
- ◆ Li costa molt anar a l'escola.
- ◆ Moltes vegades té mal de cap, mal de ventre, etc., es troba malament.

PRINCIPALS RISCS PER A LA VÍCTIMA

- ◆ Absentisme
- ◆ Disminució del rendiment acadèmic
- ◆ Infelicitat, irritabilitat, ansietat i altres desordres associats a l'estrès posttraumàtic
- ◆ Pèrdua de confiança en si mateixa
- ◆ Autoinculpació

Pel que fa als agressors, els estudis assenyalen que algunes de les seves característiques són la impulsivitat i la necessitat de sotmetre els altres, la manca d'empatia envers les víctimes, el desafiament a l'autoritat, conductes antisocials, força física en el cas dels nois i sense problemes d'autoestima significatius. Generalment, aconsegueixen prestigi social i beneficis concrets amb la seva conducta: diners, objectes de valor, tabac, etc.

SENYALS D'ALERTA per tal de detectar un possible AGRESSOR

- ◆ Gasta bromes desagradables, insulta, intimida, amenaça, posa malnoms, es burla dels altres, ridiculitza, dóna cops de peu, empentes, fa malbé les coses dels altres, etc.
- ◆ Hi ha agressors que indueixen altres companys per tal que facin la feina bruta, i ells es mantenen al marge.

- ◆ Moltes agressions són encobertes, no evidents o poc visibles: manipulació en general i en les relacions d'amistat, propagació de rumors, ignorància, etc.

PRINCIPALS RISCS PER A L'AGRESSOR

- ◆ Augment de conductes antisocials
- ◆ Transgressió sistemàtica de normes
- ◆ Propensió a la delinqüència i a la drogoaddicció
- ◆ Extensió de la violència a tots els àmbits de relació

Actualment, la majoria d'investigadors no es decanten per definir un perfil determinat de víctima o d'agressor, sinó que afirmen que cal estar atents a tots els indicis o senyals d'alerta que permetin diagnosticar una situació de maltractaments. Això significa que qualsevol nen o nena pot patir assetjament a l'escola.

ROLS en una situació de maltractaments:

Agressors

- ◆ Nois o noies que porten a terme de manera activa l'assetjament.

Seguidors actius

- ◆ Nois o noies que no inicien l'agressió, però que un cop es produeix també hi participen, són possibles agressors.

Seguidors passius

- ◆ Nois o noies que aproven els maltractaments, però que no hi prenen part activa.
- ◆ Nois o noies que aproven els maltractaments, però que no ho demostren obertament.

Testimonis no implicats

- ◆ Nois o noies que saben què passa, però que consideren que no és problema seu i, per tant, no s'hi manifesten ni a favor ni en contra.

Possibles defensors

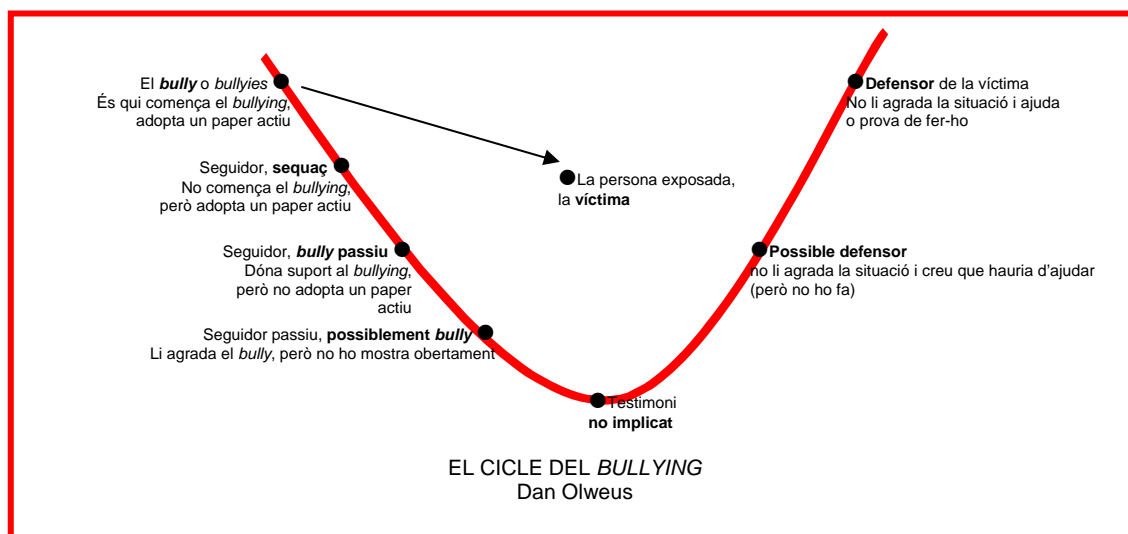
- ◆ Nois o noies que desaproven els maltractaments i que voldrien ajudar la víctima, però que no ho fan.

Defensors

- ◆ Nois o noies que desaproven els maltractaments i que ajuden la víctima o, almenys, ho intenten.

Víctima o víctimes

- ◆ Persona que és assetjada i no troba la manera d'evitar-ho.

En general, els alumnes que pateixen alguna mena d'assetjament pensen que parlar-ne amb els professors no els servirà de res perquè o bé no els faran cas o bé les conseqüències encara seran pitjors. Tampoc no confien gaire en els pares o els germans, ja que creuen que malgrat que els poden oferir consol no tenen mitjans per intervenir en el problema. És important que l'alumnat s'adoni que mantenir la cultura del silenci sempre afavoreix l'agressor, i que destapar situacions injustes no és ser un delator *xivato*; per això, **cal trencar la cultura del silenci**.

El grup de testimonis sovint confon els maltractaments amb simples bromes o actituds desagradables; per aquest motiu cal ajudar-los a diferenciar ben bé totes dues coses i evitar, així, que ningú no es consideri responsable o particip d'allò que passa.

El fet que les noies acostumen a mostrar-se més empàtiques no garanteix una intervenció directa per aturar els maltractaments.

Cal evitar que els nois i noies socialment adaptats creixin pensant que la violència és un fet normal i inevitable.

Codi d'actuació al centre

A l'hora de prevenir i actuar davant els maltractaments entre companys a l'escola, cal actuar a tot el centre, dins l'aula i individualment. S'ha de reconèixer que els maltractaments entre companys són un problema real i greu. Per això és important reunir informació sobre les possibles situacions d'assetjament, establir pautes clares d'intervenció i implementar programes preventius. Finalment, és imprescindible fer-ne un seguiment i una avaluació periòdica. L'objectiu és prevenir i tallar l'espiral dels maltractaments.

Tots els centres han de disposar d'un codi d'actuació com a mesura preventiva. Així, doncs, els passos que cal seguir són:

PRIMER: informar, debatre i prevenir

- ◆ Incloure la gestió i el manteniment d'un clima relacional positiu al centre i a l'aula com un punt més dins el *Pla de Treball Anual* del centre.
- ◆ Sensibilitzar tota la comunitat educativa: alumnes, mestres, personal d'administració i pares (utilització de vídeos, jornades de debat, cursos de formació, web, lectures), i deixar ben clar que els maltractaments entre companys són inacceptables.

- ◆ Informar sobre els recursos per fer front a l'assetjament que hi ha tant dins com fora del centre.
- ◆ Donar a conèixer a classe els orígens, les causes, els efectes dels maltractaments i les maneres d'aturar-los. Fer campanyes de prevenció: pòsters, tríptics, eslògans, concursos, representacions, etc.
- ◆ Parlar obertament dels maltractaments amb les famílies mitjançant reunions amb els pares, xerrades o cursets, espais compartits, en què es donen a conèixer les actuacions globals i específiques de l'escola.
- ◆ Elaborar un codi d'actuació del centre per a la intervenció de l'equip docent i directiu que contingui: una definició pròpia d'assetjament entre companys, exemples de maltractaments que es diferenciïn clarament d'altres conductes negatives, acords concrets sobre les pautes a seguir i tècniques a utilitzar a l'hora de gestionar tota mena de transgressions de les normes de convivència.
- ◆ Escoltar les propostes dels alumnes i tenir en compte els seus valors, les seves opinions sobre els maltractaments, la cultura de grup, etc., i esbrinar què en pensen i com ho viuen realment.
- ◆ Promoure i practicar valors i actituds de convivència, respecte, empatia, cordialitat i solidaritat, i conrear una atmosfera de treball saludable i productiva, perquè **tothom té dret a tornar a casa content i satisfet.**
- ◆ Redactar entre tots una carta d'adhesió i compromís en contra de la violència a l'escola en què s'adueixin raons ètiques i de seguretat, i que se signi individualment: docents, alumnes, famílies i personal del centre.

SEGON: detectar, formar i avaluar

- ◆ Implementar programes globals de prevenció: competència social i cultural, mediació, educació emocional, treball cooperatiu, valors, alumnes ajudants, filosofia per a infants, assemblees, etc., per tal de crear una cultura contrària a qualsevol forma de violència i de donar eines per fer-la efectiva. No cal esperar que sorgeixin els problemes.
- ◆ Utilitzar estratègies didàctiques que facin les classes participatives, democràtiques, acollidores i cooperatives.
- ◆ Promoure les relacions amistoses oferint oportunitats perquè tothom pugui fer bons amics a l'escola; fomentar els models relacionals positius i el tracte amable entre totes les persones del centre.
- ◆ Anar amb compte amb l'ús de llenguatge sexista, homofòbic, racista, etc.

- ◆ Fer entrevistes individuals amb tots i cadascun dels membres del grup classe per conèixer millor les seves aspiracions i neguits.
- ◆ Tenir clar quins són els senyals d'alerta per poder detectar les possibles situacions d'assetjament.
- ◆ Utilitzar periòdicament eines de detecció i d'avaluació de situacions de maltractament entre companys (qüestionaris, entrevistes) que analitzin la freqüència de l'assetjament, el tipus, el lloc on es produeix, les persones implicades i la persona a qui acudeix la víctima.
- ◆ No s'ha de minimitzar, ni trivialitzar, ni negar, ni normalitzar!!! el problema. Que els alumnes s'insultin entre ells, que es diguin malnoms... no és "normal", encara que hagi passat sempre... Ara ja no ha de passar més!!!
- ◆ Tenir en compte els espais i l'organització del centre augmentant-ne la qualitat educativa i afavorint llocs per a diferents tipus de jocs, suport dels alumnes més grans als més menuts, etc.
- ◆ Prendre consciència de la gravetat d'aquests fets:

- ◆ Hem de poder reconèixer la víctima per tal de retornar-li el control de si mateixa.
- ◆ Hem d'oferir suport a qui agredeix per tal que aprengui a establir relacions afectives amb les altres persones.
- ◆ Hem de mobilitzar tots els nois i noies del grup per tal que surtin de la indiferència davant les situacions d'assetjament.
- ◆ Hem d'enfortir els grups classe fomentant el suport mutu entre els seus membres.

TERCER: documentar, actuar i reconstruir

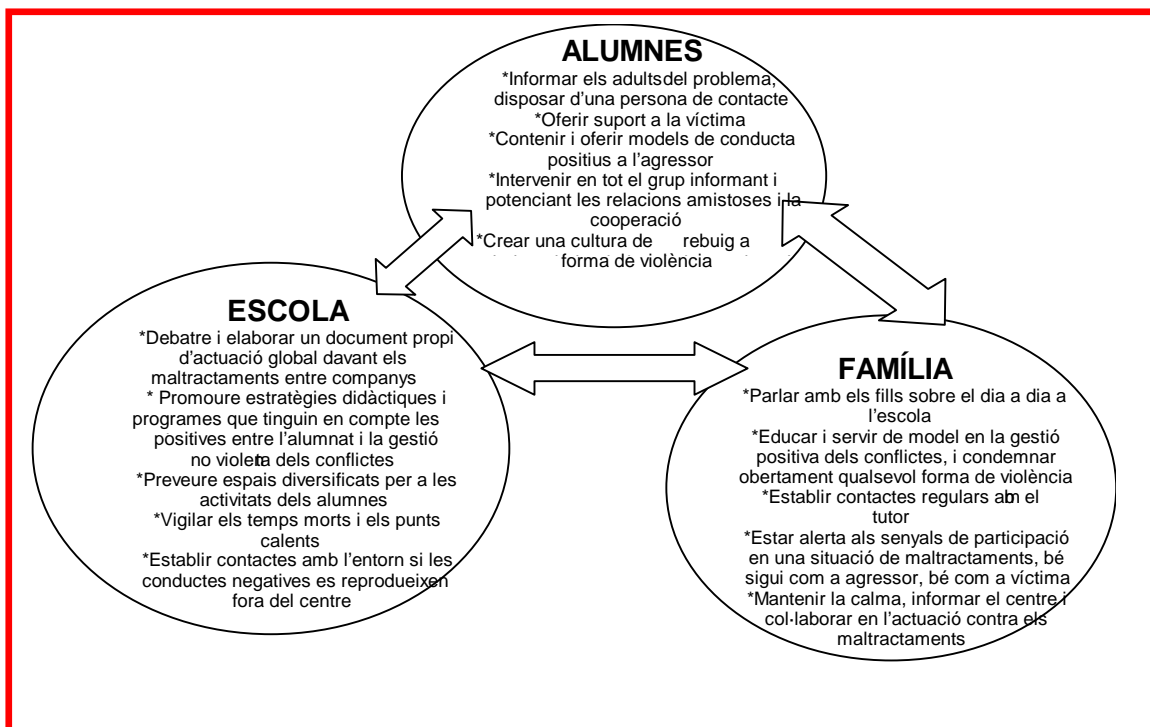
- ◆ Definir i aplicar una normativa de **tolerància i consens** molt clara i inequívoca pel que fa als maltractaments entre companys. Aquesta normativa ha d'incloure la informació a les famílies, el suport social a la víctima, mesures d'evitació d'un nou episodi de violència, la reprovació directa de la conducta agressiva mitjançant sancions i mesures educatives de reforç als comportaments positius i un seguiment dels resultats de la intervenció.
- ◆ Designar una persona de contacte o un telèfon per poder acollir les possibles demandes d'ajuda, tenint en compte que, segons qui sigui

aquesta persona, els nois i noies no se sentiran tan cohibits a l'hora d'explicar com es troben i què els passa. Així i tot, s'ha de deixar ben clar que l'alumnat pot recórrer i confiar en qualsevol adult del centre quan es produeixi un assetjament.

- ◆ Si escau, crear una comissió de seguiment mixta ben formada i conscienciada del problema, constituïda per persones clau de la comunitat educativa.
- ◆ Millorar la vigilància activa a l'aula i, especialment, en les zones de risc: temps morts (canvis de classe, entrades i sortides, etc.) i punts calents (patis, menjador, passadissos, etc.) mitjançant pautes d'intervenció consensuades.
- ◆ Fer visible la presència dels adults en aquests moments i espais i penjar rètols amb missatges que fomentin el respecte.
- ◆ Dur un registre sistemàtic d'incidències i del seu seguiment i resultats.
- ◆ Treballar intensivament amb la víctima i també amb l'agressor, demanar suport psicològic. Si no ho fem, la situació és repetirà al llarg de la seva vida, en la família, a la feina, etc. Es tracta de potenciar les habilitats socials de la víctima, d'ensenyar-li a demanar ajuda i de treballar l'autocontrol i la sociabilització amb l'agressor.
- ◆ No convertir els fets en una crisi i buscar els possibles canals de gestió constructiva de la situació.
- ◆ Tenir clar que el problema és la conducta i no la persona; per això no s'ha d'etiquetar, d'estigmatitzar o de culpabilitzar. D'altra banda, cal respectar el tarannà dels alumnes més tranquils, que prefereixen petits grups i activitats calmades. No s'ha d'exagerar, ni tampoc no s'ha de confondre els jocs violents o de lluita amb la violència real.
- ◆ Treballar amb la resta del grup perquè ens ajudi a aturar la situació, superant l'escepticisme davant dels maltractaments inevitables, posant en pràctica estratègies de suport entre companys i reconeixent el paper dels nois i noies que s'impliquen activament en el manteniment d'un clima cordial i respectuós per a tothom. Es tracta d'identificar el problema i d'establir un pla de treball conjunt, perquè **tots els estudiants han de ser part activa del compromís en contra la violència**
- ◆ Definir clarament els rols de cada membre de la comunitat educativa a l'hora de lluitar globalment contra els maltractaments entre companys a l'escola. No s'han d'oblidar les persones al càrrec del menjador, del transport, de les activitats extraescolars, de la consergeria, del bar, etc.

- ◆ Preveure estratègies de reconstrucció del futur en comú que permetin reintegrar al grup els alumnes que han participat en una situació de maltractaments; per això és important curar ferides i reparar danys.
- ◆ I, òbviament, la col·laboració amb les famílies resulta clau. La majoria dels pares estan a favor de promoure una escola segura i saludable.
- ◆ Quan la família informa d'una possible situació de maltractaments, cal reconèixer el seu disgust i la seva preocupació i mantenir una actitud oberta i d'escolta, ja que hi ha assetjaments difícils de detectar. S'ha de deixar clar que el centre es preocupa pel benestar dels nois i noies i que se seguiran els passos previstos en aquests casos. Cal recollir les dades sobre la situació, acordar una propera entrevista i posar en marxa les actuacions previstes. De vegades, els pares volen mantenir-se en l'anonimat mentre exigeixen que el suposat agressor sigui sancionat durament. Llavors, es fa necessari fer-los conscients que tots els nois i noies, com a alumnes del centre, mereixen una sortida de futur positiva i educativa.
- ◆ Quan calgui informar la família que el seu fill maltracta algun altre alumne, es procurarà conduir l'entrevista amb calma, comprensió i seguint les pautes d'intervenció establertes com a centre, i intentant a cada moment implicar els pares en la promoció de conductes positives en el fill. Cal evitar els sentiments de culpabilitat i les reaccions a la defensiva i tenir present la possible existència de maltractaments dins la família que no ens interessa agreujar. Igualment, es concertarà una propera entrevista de seguiment.
- ◆ L'escola no pot sotmetre's a les pressions de l'entorn i adoptar mesures de contenció suposadament protectores i no educatives, o el que és el mateix, que impedeixen els maltractaments tan sols amb mitjans coercitius i punitius cada cop més endurits. Això equivaldria a utilitzar la violència per mantenir la calma i a validar-la com a eina de convivència. Ben al contrari, com més agressiu és l'entorn, més necessària es fa una formació sòlida en valors i actituds prosocials. No ens hem de deixar fascinar per la violència.
- ◆ Per a aquelles situacions que es fan extensives a l'exterior del centre educatiu, és imprescindible establir contactes amb la policia local, les escoles i els instituts del voltant, estudiar les rutes més segures d'accés al centre, etc. Des de dins de l'escola no es pot solucionar tot.

En definitiva, cal intervenir-hi des de diferents àmbits de la comunitat escolar i a partir d'estratègies diversificades:

Com ja s'ha dit abans, les conductes de maltractament i d'assetjament entre companys són un fenomen grupal. El fet de posar un èmfasi excessiu en els protagonistes principals i en aquestes conductes específiques pot portar a patologitzar encara més l'agressor i la víctima o la seva relació. Es tracta de rebutjar el problema, i no les persones.

La majoria d'estudiosos assenyalen que el fet d'ignorar el context social en què es desenvolupen les agressions és un error greu. Està demostrat que sovint el grup amplifica el procés i la sola presència motiva els agressors. En aquest sentit, els grups que estan cohesionats i que tenen clar allò que és o no tolerable actuen fent pressió sobre les conductes negatives dels seus membres, els fan saber que les desaproven i ofereixen altres oportunitats per ser acceptats dins el grup.

No tots els maltractaments entre companys tenen el mateix grau de gravetat, i, per tant, cal un tractament individualitzat de cada situació. És molt important observar i preguntar als nois i noies com es troben a l'escola.

“Els nois i noies tenen dret a estar segurs a l'escola i a no estar sotmesos a la humiliació intencional i repetida. És obligació dels professionals que hi treballem intervenir-hi perquè els episodis violents entre els alumnes siguin, en el pitjor dels casos, esporàdics i ocasionals, immediatament detectats, col·lectivament rebutjats i finalment resolts com millor convingui des d'un punt de vista pedagògic i educatiu a favor de tots els que hi hagin participat”

Informe del Defensor del Pueblo, Madrid, 2000

Registre sistemàtic d'incidències

Un cop el centre ha completat el seu procés de debat i consensuat el codi d'actuació davant els maltractaments entre els alumnes, pot posar a disposició dels nois i noies i de les famílies un document per facilitar la demanda d'ajuda o informar sobre un possible assetjament.

La demanda d'ajuda, la pot formular tant la persona victimitzada com un observador o persona a qui s'ha confiat el problema (pare, mare, germà, amic, company, etc.).

El procediment ha de ser el més simple possible i el document ha d'arribar a mans de la persona designada pel centre com a persona de referència, aquella amb qui hi hagi més confiança o estigui en aquell moment a l'abast.

És important recollir per escrit les informacions verbals, de manera que el centre pugui engegar un seguiment de la situació en ferm, amb el compromís de fer-ne un retorn posterior. Evidentment, el centre haurà de procurar reunir informació de més fonts (com a mínim tres): família, companys, agressor, víctima, monitor, professor, etc. i qualsevol coneixedor directe o indirecte de la situació.

Passos recomanats en un possible cas d'assetjament:

1. Rebuda de la demanda d'ajuda o detecció de la situació
2. Derivació a la persona de referència, establerta en el codi d'intervenció del centre
3. Recopilació d'informació (diferents fonts)
4. Valoració de la gravetat de la situació
5. Informació a la direcció del centre
6. Obertura d'expedient i tractament normatiu del cas, si escau
7. Informació a les famílies
8. Mesures de suport a la víctima i intervenció educativa
9. Mesures de contenció envers l'agressor i intervenció educativa
10. Eines per tal de reforçar la bona convivència en el si del grup de companys

TALLA L'ESPIRAL DELS MALTRACTAMENTS!

Explica'ns què passa

A emplenar per l'alumne o familiar

Nom:

Curs:

Data:

Què ha passat?

Quan?

On?

Qui hi ha participat?

Qui ho ha vist?

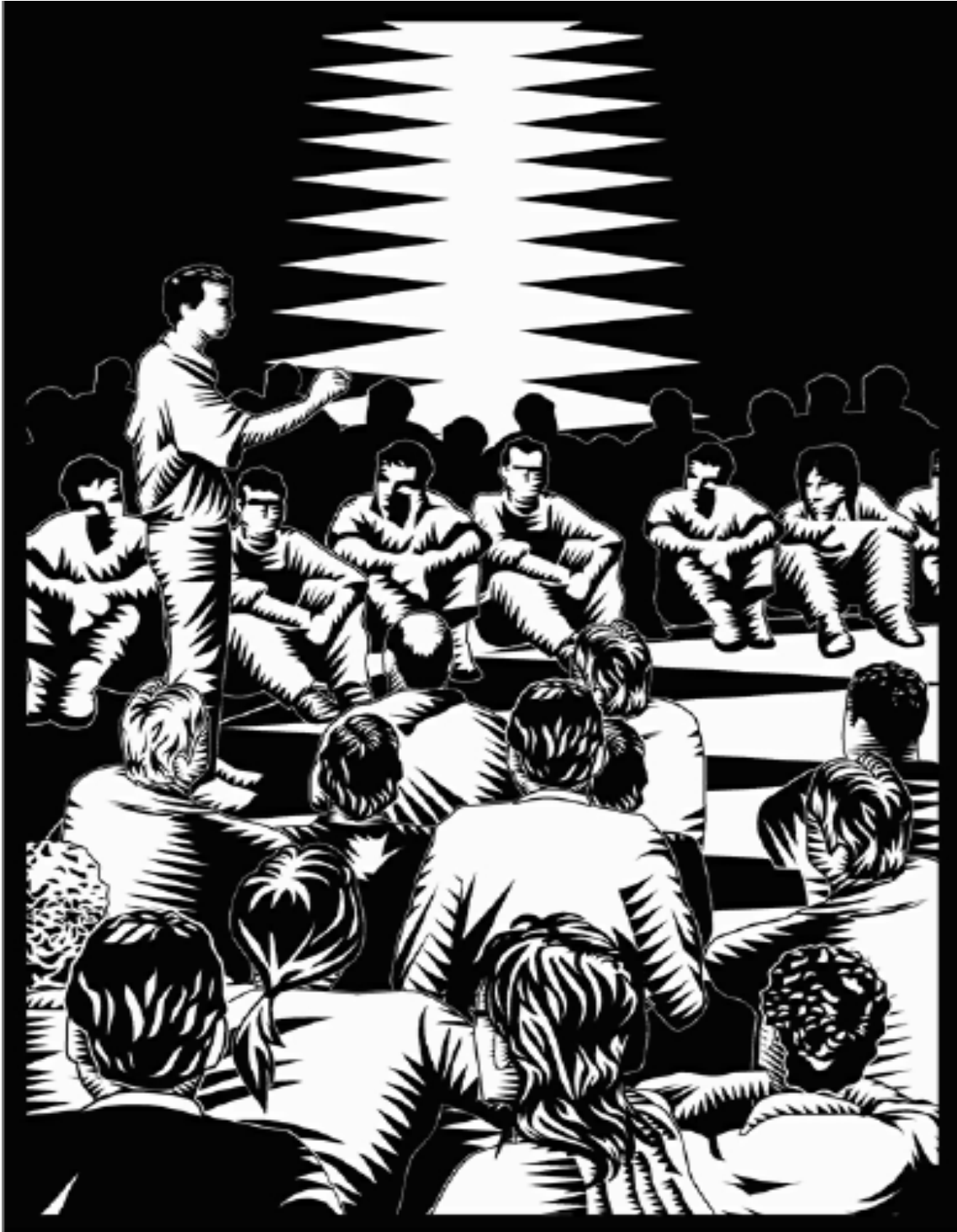
A qui li ho has explicat?

A emplenar pel centre

Quines actuacions es preveuen?

Qüestionari per generar debat a l'aula

Presentem el qüestionari **Què faries si...** elaborat per Michele Elliot (2002). *Bullying. A practical guide to coping for schools*. Edinburgh: Pearson Education & Kidscape. per generar debat en el grup classe o tutoria. Un qüestionari que caldria passar sense les respostes encertades, és clar!

Què faries si...

1. **De camí a l'escola, una banda de nois i noies més grans et demana els diners:**

- a. M'hi barallaria
- b. Em posaria a cridar i marxaria corrent
- c. Els donaria els diners

R: Els donaria els diners, la meva seguretat és més important que els diners.

2. **Ets al pati i algú et trepitja sense voler:**

- a. Donaria una bona empenta a la persona que m'ha trepitjat
- b. Li donaria l'oportunitat de disculpar-se
- c. M'asseuria i em queixaria o ploraria pel mal que m'ha fet

R: Li donaria l'oportunitat de disculpar-se; si ha estat un accident, el més correcte és que ens demanin perdó.

3. **Mentre ets al lavabo entra un alumne més gran, et pega i et diu que, si ho xerres a algú, rebràs. Saps qui és aquest alumne i mai no t'has ficat amb ell:**

- a. Esperaria que marxés i li explicaria el que ha passat a un adult
- b. M'hi tornaria allà mateix
- c. Acceptaria el que ha passat i callaria

R: No mereixes que et peguin i l'altre alumne ha actuat malament. Si tu calles, a altres companys els pot passar el mateix.

4. **Vas cap al menjador i algú t'escriu i t'insulta:**

- a. No en faria cas, faria veure que no ho he sentit
- b. També l'insultaria
- c. Li diria que no em molesti

R: Si és el primer cop que passa això, pots no fer-ne cas o bé fer-ho saber a l'altra persona que t'ha molestat. Ningú no ha d'insultar ni escriure als altres.

5. **Hi ha un grupet de nois i noies que contínuament et molesten, es burlen de tu, insulten la teva mare i et fan sentir molt malament:**

- a. Els diria que em deixessin en pau
- b. Buscaria els meus amics, i junts els molestaríem a ells
- c. Si fos possible, buscaria un testimoni i després ho explicaria a un adult
- d. No hi donaria cap importància, això passa contínuament

R: Els insults i les burles que ens fan sentir malament són maltractaments intolerables, s'han d'explicar sempre, encara que no tinguem cap testimoni.

6. Veus com un noi que no coneixes gaire pega a un altre:

- a. Marxaria i m'alegraria de no ser dins la seva pell
- b. Correria a defensar-lo
- c. Demanaria ajuda a altres companys
- d. Avisaria algun adult

R: Si ho creus possible, pots mirar de solucionar el problema amb l'ajuda dels companys, però no heu de pegar, molestar ni insultar l'agressor, només fer-lo marxar. Després heu d'explicar a un adult què ha passat.

7. Camines pel barri un dissabte al matí i un company que coneixes de l'escola et segueix, t'acorrala, et roba el mòbil i fuig corrent:

- a. Ho explicaria als pares
- b. Ho explicaria al tutor
- c. Ho denunciaria a la policia
- d. L'empaitaria

R: Un robatori és un delicte. Hauràs de dir-ho als pares. Si l'empaites, pots sortir-ne malparat; és més important la teva seguretat que no pas el teu mòbil. L'escola no hi té res a veure, pots explicar-ho al tutor, però la seva responsabilitat no és buscar-hi una solució.

8. La teva germana o el teu germà et maltracta a totes hores:

- a. Li pegaria
- b. Li faria una broma pesada perquè escarmentés
- c. Demanaria una reunió familiar per parlar del tema

R: Encara que pegar-li o fer-li una broma pesada ens vingui més de gust, això podria empitjorar la situació; per aquest motiu, el més assenyat és parlar-ne amb tota la família.

9. El teu professor es fica amb tu contínuament:

- a. Ho diria als pares
- b. Parlaria amb ell
- c. Parlaria amb el cap d'estudis o amb el director
- d. No en faria cas

R: El millor és parlar-ne amb els pares, encara que també caldrà dir-ho al cap d'estudis o al director. Pots parlar directament amb el professor si penses que no s'adona que et molesta, però no facis com si no passés res.

10. El teu pare o la teva mare et maltracten:

- a. Ho explicaria al tutor
- b. Ho explicaria a algú de la meva família: l'avi, la tieta, etc.
- c. No ho diria per no empitjorar les coses

R: Si tens un parent en qui confies, hauries de dir-li-ho. No fer-hi res no solucionarà el problema.

Què has de fer si creus que pateixes maltractaments

El professor Peter Smith, autor de nombrosos estudis sobre violència escolar, aconsella tots els nois i noies que es troben en una situació d'assetjament que no la pateixin en silenci:

Què pots fer DURANT L'ASSETJAMENT

- ◆ Procurar mantenir la calma al màxim
- ◆ No perdre la calma ni la seguretat, mirar l'agressor a la cara i dir-li que pari
- ◆ Fugir tan ràpidament com es pugui
- ◆ Explicar-ho de seguida a un adult

Què has de fer DESPRÉS DE L'ASSETJAMENT

- ◆ Parlar amb un adult de l'escola
- ◆ Parlar amb la teva família
- ◆ Si no t'atreveixes a parlar amb els adults, demanar a un amic que t'hi acompanyi
- ◆ No callar fins que algú et faci cas i actuï per aturar la situació
- ◆ Si a l'escola t'ofereixen ajuda, acceptar-la
- ◆ No culpabilitzar-te del que ha passat

Quan expliquis què ha passat, DESCRIU CLARAMENT:

- ◆ Què t'ha passat
- ◆ Quants cops
- ◆ Qui hi està implicat
- ◆ Qui ho ha vist
- ◆ On ha passat
- ◆ Què has intentat fer-hi fins ara

Escriu-ho tot en el full que el centre té a disposició dels alumnes

Què ha de fer la família davant de possibles maltractaments entre companys

D'entrada, la família ha de mostrar un rebuig total a qualsevol conducta que sigui humiliant o violenta envers els nois i noies de l'escola i qualsevol persona humana. Per això, ha d'educar els fills en la gestió no violenta de conflictes i en la solidaritat.

En els conflictes que sorgeixen a la llar, els adults han d'utilitzar un estil ferm i dialogant alhora, calmat, directe i gens sobreprotector, que ofereixi als nois i noies l'oportunitat de superar els conflictes per si mateixos i que faci de model positiu.

Ha de quedar ben clar que hi ha comportaments socialment inacceptables, i s'ha de fer entendre els motius pels quals les normes de convivència afavoreixen la vida en comú.

Les famílies que fan una labor educativa continuada; que mantenen una relació afectiva càlida amb els seus fills; que tenen una cura atenta i adequada a les necessitats canviants amb l'edat, i que apliquen un model disciplinari democràtic i consistent —ni autoritari, ni negligent—, són més efectives a l'hora de prevenir la participació dels nois i noies en episodis de violència a l'escola.

En cas d'assetjament, la família pot informar-se de les actuacions preventives i d'intervenció del centre educatiu i estar atenta als senyals que puguin indicar que el seu fill participa en una situació de maltractaments o abusos en qualsevol dels rols possibles: víctima, agressor, seguidor, testimoni o defensor.

Segons el professor Smith, el paper de la família en la lluita contra els maltractaments entre companys a l'escola és fonamental, i aconsella seguir les indicacions següents:

Què podeu fer SI EL VOSTRE FILL ÉS ASSETJAT:

- ◆ Parleu amb calma amb ell
- ◆ Preneu nota de la descripció dels fets
- ◆ Assegureu-li que ha fet bé de parlar-ne
- ◆ Expliqueu-li que ha de comunicar al tutor qualsevol nou incident
- ◆ Demaneu una entrevista al tutor
- ◆ Expliqueu la situació en què es troba el vostre fill al tutor
- ◆ Si els maltractaments s'esdevenen fora del centre, parleu directament amb la família de l'altre noi: tothom té dret a estar segur al carrer
- ◆ Mireu de donar estratègies al noi per evitar ser la víctima i ajudeu-lo a recuperar la confiança en si mateix
- ◆ Si l'assetjament fa temps que dura, o no sabeu ben bé com afrontar-lo, potser hauríeu de demanar consell a un psicòleg o a un psicopedagog

Què heu de fer QUAN PARLEU AMB EL TUTOR

- ◆ Mantingueu la calma, podria ser que el professor no sabés res de la situació o li n'haguessin arribat diferents versions
- ◆ Descriviu i concreteu tant com pugueu el que us ha explicat el vostre fill
- ◆ Preneu nota d'allò que l'escola farà pel que fa al cas
- ◆ Pregunteu si hi ha res que pugueu fer per ajudar
- ◆ Mantingueu el contacte amb el centre i informeu dels nous episodis d'assetjament, en cas que n'hi hagi

Què heu de fer SI CREIEU QUE LES VOSTRES PREOCUPACIONS NO TENEN CAP RESPOSTA:

- ◆ Informeu-vos sobre les directrius previstes pel centre (codi d'intervenció) en cas de maltractaments entre companys i mireu si s'estan seguint
- ◆ Comenteu les vostres preocupacions als representats de les famílies
- ◆ Sol·liciteu una entrevista amb el cap d'estudis o amb el director
- ◆ Si no en teniu cap resposta, escriviu als responsables de l'administració expressant les vostres preocupacions i formulant demandes concretes
- ◆ Contacteu amb associacions de pares i mares per demanar consell

Què podeu fer SI EL VOSTRE FILL ASSETJA ELS ALTRES

- ◆ Parleu amb el noi o noia i feu-li saber que els maltractaments fan infeliços els altres i no són acceptables; no us esvereu, perquè, potser, que és un episodi ocasional
- ◆ Mireu d'esbrinar quins són els motius de l'assetjament
- ◆ Eviteu que altres persones de la vostra família utilitzin la violència com a mitjà per obtenir allò que volen
- ◆ Ensenyeu al vostre fill a relacionar-se amb els altres sense molestar-los i dediqueu-li una atenció especial
- ◆ Demaneu una entrevista amb el tutor, expliqueu-li els problemes del vostre fill i poseu-vos d'acord de quina manera podeu aturar les conductes negatives
- ◆ Parleu regularment amb el noi i la noia per saber com van les coses a l'escola
- ◆ Feliciteu i animeu el vostre fill quan cooperi o tingui actituds i comportaments positius envers les altres persones

Centres d'atenció

◆ **Unitat de suport a la convivència** del Departament d'Educació de la Generalitat de Catalunya

Número de telèfon: 93 400 69 00

◆ **Telèfon de la Infància** de la Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (DGAIA). Departament de Benestar i Família. Generalitat de Catalunya

Número de telèfon: 900 300 777 i 012

Pàgina electrònica: <http://www.gencat.net/benestar/dgaia/telinfan.htm>

◆ **S.O.S.-BULLYING** (24 h)

Número de telèfon: 615 944 702

Correu electrònic: sosbullying@hotmail.com

◆ **Fundación ANAR. Ayuda a Niños y Adolescentes en Riesgo**

Número de telèfon: 900 20 20 10

Pàgina electrònica: <http://www.anar.org>

◆ **Síndic de Greuges adjunt a la infància**

Pàgina electrònica: <http://www.sindicgreugescat.org/ca/index.do?action=list>

◆ **Oficina del Defensor del Menor de la Comunidad de Madrid**

Número de telèfon: 91 563 44 11

Pàgina electrònica: <http://www.dmenor-mad.es/>

Podeu sol·licitar el vídeo *Un día más*

Programes, materials, recursos i bibliografia en suport electrònic

◆ Departament d'Ensenyament (2003). **La convivència en els centres docents d'ensenyament secundari**. Barcelona: Generalitat de Catalunya.

<http://www.gencat.net/ense/depart/convivencia.htm>

◆ Díaz Aguado, Mª J., Martínez Arias, R., Martín Senoane, G. (2004). **Prevención de la violencia y lucha contra la exclusión desde la adolescencia**. Madrid: Instituto de la Juventud. Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.

<http://www.injuve.mtas.es/injuve>

◆ Ortega Ruíz, R. (1997). **Programa educativo de prevención de maltrato entre compañeros y compañeras. La convivencia escolar, qué es y cómo abordarla?**. Sevilla: Consejería de Educación y Ciencia. Junta de Andalucía.

<http://www.el-refugioesjo.net/hostigamiento/convivencia.pdf>

◆ **WEBQUEST per treballar amb els alumnes**

<http://www.xtec.es/recursos/webquests/htm/bullying.htm>

◆ **Guia per a l'alumnat de secundària. "I tu, què hi pots fer?"**
Material pensat per treballar a la tutoria

<http://www.xtec.es/%7Ejcollell/Guia%20Alumnes%20Secundaria.pdf>

◆ **Guia per a l'alumnat de primària. "Tractem-nos bé"**
Material pensat per treballar a la tutoria.

<http://www.xtec.es/%7Ejcollell/Guia%20Alumnes%20Primaria.pdf>

◆ **Estrategias educativas para la prevención de la violencia. Mediación y dialogo. Cruz Roja.**

http://www.cruzrojajuventud.org/portal/page?_pageid=94,53081&_dad=portal30&_schema=PORTAL30

◆ **Shared Concern Method (SCm) d'Anatol Pikas.**

Aquest mètode és molt eficaç quan es tracta d'un grup contra una sola persona.

<http://www.pikas.se/scm>

Pàgines electròniques

◆ **Maltractament entre alumnes: *bullying***

Pàgina de J. Collell en què trobareu informació i recursos per treballar el tema.

<http://www.xtec.es/~jcollell/>

◆ **De ti depende**

Campanya de sensibilització del govern basc. Conté documents bàsics i orientacions per al professorat i les famílies.

http://www.hezkuntza.ejgv.euskadi.net/r43-573/es/contenidos/informacion/dif11/es_5613/f11_c.html

◆ **Convivencia escolar y prevención de la violencia**

Publicació *on-line* de Díaz Aguado, M^aJ. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia.

http://www.cnice.mecd.es/recursos2/convivencia_escolar/

◆ **Bullying: Intimidación y maltrato entre el alumnado. ESTEE-ELIAS**

http://www.stee-eilas.org/lan_osasuna/gaiak/Bullying/BullyingCAST.htm

◆ **Instituto Valenciano de Evaluación y Calidad Educativa de la Generalitat Valenciana**

Té com a missió orientar i assessorar professorat, alumnat i famílies sobre línies d'actuació i prevenció davant conductes conflictives. Disposa d'autoformació *on-line* per al professorat sobre mediació escolar i tècniques antiassetjament escolar.

<http://www.cult.gva.es/orientados>

◆ **Institute of Behavioural Science.** University of Colorado, Boulder
Aquest organisme selecciona aquells programes que reuneixen estàndards d'eficàcia i continuïtat en el tractament de l'assetjament escolar.

<http://www.colorado.edu/cspv/safeschools/index.html>

◆ **Teachernet**

Pàgina en anglès en què podeu trobar els estudis i orientacions sobre l'assetjament escolar, elaborats per Peter Smith.

<http://www.teachernet.gov.uk/wholeschool/behaviour/tacklingbullying>

◆ **Observatoire Européen de la Violence Scolaire**

Pàgina en francès amb estudis comparatius i recursos aplicats en diferents països. L'Observatori Europeu de la Violència Escolar va ser fundat pels professors Eric Debarbieux i Catherine Blaya.

Bibliografia

- ◆ AMANI. (1995). **Educación intercultural. Análisis y resolución de conflictos**. Madrid: Consejería de Educación y Cultura, Dirección General de Juventud.
- ◆ Antúnez, S., Boqué, M.C. Casamayor, G. et al., (2000). **Disciplina y convivencia en la institución escolar**. Barcelona: Graó.
- ◆ Bisquerra, R., Martínez, M. (1998). **El clima escolar als centres d'ensenyament secundari a Catalunya**. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament.
- ◆ Blaya, C. (2002). Elementos para la reflexión para un ambiente escolar positivo y más seguro: los casos de Francia e Inglaterra. **Organización y gestión educativa**, 4, 12-20.
- ◆ Boqué, M.C. (2002). **Guía de mediación escolar. Programa comprensiu d'activitats, etapes primària i secundària**. Barcelona: Associació de Mestres Rosa Sensat.
- ◆ Boqué, M.C., Corominas, Y. Escoll, M., Espert, M. (2005). **Fem les paus. Proposta de gestió constructiva, cooperativa, creativa i crítica dels conflictes**. Barcelona: CEAC-Planeta.
- ◆ Boqué, M.C. (2005). **Temps de mediació**. Barcelona: CEAC-Planeta.
- ◆ Buxarrais, M.R., Martínez, M., Puig, J.M., Trilla, J. (1995). **La educación moral en primaria y en secundaria**. Madrid: MEC/Edelvives.
- ◆ Cerezo, F. (2000). **Bull-S. Test de evaluación de la agresividad entre escolares**. Madrid: Albor-Cohs.
- ◆ Cerezo, F. (2001). **La violencia en las aulas**. Madrid: Pirámide.
- ◆ Crary, E. (1994). **Crecer sin peleas. Cómo enseñar a los niños a resolver conflictos con inteligencia emocional**. Barcelona: Integral.
- ◆ Cyrulnik, B. (2002). **Los patitos feos. La resiliencia: una infancia infeliz no determina la vida**. Barcelona: Gedisa.
- ◆ Díaz-Aguado, M. J. (1996). **Programas de educación para la tolerancia y prevención de la violencia en los jóvenes**. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- ◆ Faber, A., Mazlish, E. (2002). **Com parlar perquè els fills escoltin i com escoltar perquè els fills parlin**. Barcelona: Medici.

- ◆ Fernández, I. (1998). ***Prevención de la violencia y resolución de conflictos. El clima escolar como factor de calidad.*** Madrid: Narcea.
- ◆ Fernández, I. (coord.) (2001). ***Guía para la convivencia en el aula.*** Barcelona: Cispraxis.
- ◆ Fernández, I., Villaoslada, E., Funes, S. (2002). ***Conflicto en el centro escolar. El modelo del alumno ayudante como estrategia de intervención educativa.*** Madrid: Catarata.
- ◆ Gómez Masdevall, M. T., Mir Costa, V., Serrats Paredes, M. G. (1993). ***Propuestas de intervención en el aula. Técnicas para lograr un clima favorable en la clase.*** Madrid: Narcea.
- ◆ Jares, X.R. (2001). ***Educación y conflicto. Guía de educación para la convivencia.*** Madrid: Editorial Popular, S.A.
- ◆ Johnson, D.W., Johnson, R.T. (1999). ***Cómo reducir la violencia en las escuelas.*** Buenos Aires: Paidós.
- ◆ Judson, S. (ed.) (2000). ***Aprendiendo a resolver conflictos en la infancia. Manual de educación para la paz y la no violencia.*** Madrid: Catarata.
- ◆ Melero, J. (1993). ***Conflictividad y violencia en los centros escolares.*** Madrid: Siglo XXI.
- ◆ Olweus, D. (1998). ***Conductas de acoso y amenazas entre escolares.*** Madrid: Morata.
- ◆ Ortega, R. (1997). ***La convivencia escolar. Qué és y cómo abordarla.*** Junta de Andalucía.
- ◆ Ortega, R., Mora-Merchán, J.A. (2000). ***Violencia escolar. Mito o realidad.*** Sevilla: Mergablum.
- ◆ Ortega, R., del Rey, R. (2004). ***Construir la convivencia.*** Barcelona: Edebé.
- ◆ Porro, B. (1999). ***La resolución de conflictos en el aula.*** Buenos Aires: Paidós.
- ◆ Segura, M., Arcas, M. (2004). ***Relacionarnos bien.*** Madrid: Narcea.
- ◆ Segura, M. (2005). ***Enseñar a convivir no es tan difícil. Para quienes no saben qué hacer con sus hijos o con sus alumnos.*** Bilbao: Desclée de Brouwer.
- ◆ Torrego, J. C. (coord.) (2000). ***Mediación de conflictos en instituciones educativas. Manual para formación de mediadores.*** Madrid: Narcea.
- ◆ Trianes, M. V. (2000). ***La violencia en contextos escolares.*** Aljibe: Málaga.

- ◆ Tuvilla Rayo, J. (comp.) (1994). ***La escuela: Instrumento de paz y solidaridad***. Sevilla: Publicaciones M.C.E.P.
- ◆ Tuvilla Rayo, J. (2004). ***Cultura de paz. Fundamentos y claves educativas***. Bilbao: Desclée de Brower.
- ◆ Viñas, J. (2005). ***Conflictos en los centros educativos***. Barcelona: Graó.